

STOA MANTIĞI VE FÂRÂBÎ'YE ETKİSİ

İbrahim Çapak, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011 (3. Baskı), 208 s.

Harun KUŞLU*

Düşünce tarihinde herhangi bir teorinin ilk kez ne zaman ve kimin tarafından ortaya atıldığını tespit etmek kadar, bu teorilerin başka düşünürlerce ne şekilde kabul edilip dönüştürüldüğü veya geliştirildiğinin izlerini sürmek de günümüz araştırmacılarının oldukça ihtiyaç duyduğu bir husustur. İslam mantıkçılarının eserlerine baktığımızda, onlardaki kimi teorilerin köklerinin, mantığın kurucusu olan Aristoteles'te bulunmadığını görmekteyiz. Bu durum ya teorilerin ilk kez onların kaleminden ortaya çıkmış olmasından ya da köklerinin Aristotelesçilik dışındaki diğer önemli felsefe okullarında bulunmasından kaynaklanabilmektedir. İşte *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi* adlı çalışma, Aristoteles mantığından farklı olarak oldukça özgün unsurlara sahip Stoacı mantık teorisini ele alan ve bu teorideki bazı unsurların İslam düşüncesinde mantığı yeniden inşa eden Fârâbî'nin elinde nasıl işlendiğini gösteren bir çalışmadır. Dolayısıyla çalışma, mantık tarihçisine Stoacı mantık anlayışında görülen bazı fikirlerin İslam mantık geleneği içindeki izdüşümlerini görme imkanı sağlamaktadır. Bunun yanında eserin üçüncü ve son baskısı, yeniden gözden geçirilip çeşitli tashihlerle okuyucuya sunulmuş ve önceki baskılarda yer almayan tablolar konularak konu daha açık ve anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır.

İslam mantık tarihi açısından, bu kitabın çözümüne ışık tuttuğu en önemli problemlerden birisi “şartlı önermelerin kaynağı” meselesidir. Zira Aristoteles'te bulunmayan şartlı önermeler ve onlardan meydana gelen şartlı kıyaslar, İslam filozoflarının mantık teorilerinde büyük öneme sahiptir. Ünlü İslam mantık tarihçisi Nicholas Rescher, şartlı önermeler mantığının, çıkış noktası Stoa menşeli bir problem olduğunu ancak bu konuda dört başı mamur bir teorinin ilk defa İbn Sînâ'nın mantık eserlerinde görüldüğünü belirtmektedir. Rescher'ın tespitine göre İbn Sînâ, yazılarında bu teoriyi bulduran ve şimdiye dek onunla tanınmış olan en eski mantıkçıdır (Rescher, Nicholas; “Avicenna on the Logic of Conditional Propositions”, *Studies in Arabic Logic*, 1963, s. 85). İbn Sînâ'nın şartlı kıyaslar hakkındaki bazı bilgile-

* Arş. Gör., SAÜ, İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı (hkuslu@sakarya.edu.tr)

rinin de Fârâbî'ye dayandığı belirtilmektedir. (Street, Tony; "The Eminent Later Scholar in Avicenna's *Book of the Syllogism*", *Arabic Science and Philosophy*, c. 11 (2001), s. 205-218). Dolayısıyla İslam mantıkçılarının önerme ve çıkarım teorilerinde bu kadar özgün bir yere sahip olan bir meselenin kaynağını ele alması ve Fârâbî tarafından bu fikrin nasıl tevarüs edildiğini göstermesi bakımından tanıtımını yaptığımız çalışma oldukça önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Kitap, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte genel olarak Stoa ve Stoacılar ile Fârâbî'den bahsedilmekte, birinci bölümde Stoa mantığı, ikinci bölümde Fârâbî mantığı ele alınmaktadır. Üçüncü ve son bölümde yazar, Stoa mantığı ile Fârâbî mantığı arasındaki benzerlikleri göstermektedir. Sonuçta ise kitapta ele alınan konu başlıkları üzerinden, Stoacı yaklaşım ile Fârâbî'nin görüşlerindeki benzerlik ve farklılıklar özetle sunulmaktadır. Stoacı felsefe İslam düşüncesinin, yalnızca mantık sahasında değil genel olarak felsefenin diğer disiplinlerinde hatta kimi kelam teorilerinde de etkili olmuştur. Müellif ahlâk, fizik ve metafizik olmak üzere İslam felsefesinin çeşitli alanlarındaki Stoacı unsurlara da kısaca değinmekle birlikte, Fârâbî örneği üzerinden mantık sahasındaki benzerlikleri başlıklar halinde incelemektedir.

Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi adlı çalışmanın giriş bölümü (s.11-24), Stoa okulunun nerede, kimin tarafından kurulduğu ve ismini nereden aldığına dair hususları incelemekle başlar. Buna göre Stoacılık M.Ö. 300 tarihinde Atina'da, Zenon tarafından kurulan bir felsefe okuludur. Ancak Stoacılık bu tarihten itibaren M.S. II. asra kadar yaklaşık beş asır boyunca varlığını sürdürmüş ve üç büyük dönem içinde ele alınmıştır. Bu dönemler Eski Stoa (M.Ö. III. yy.), Orta Stoa (M.Ö. II-I yy.) ve Son Stoa (M.S. I-II yy.) olarak isimlendirilmektedir. Eski Stoa'nın en önemli iki ismi Zenon (336-264) ve Khryssippos'tur (280-210). Orta Stoa'nın en önemli filozofları Penetius ve Poseidonios'tur. "İmparatorluk Stoası" olarak anılan Son Stoa döneminde ise Seneca (M.Ö.4-M.S.65), Epictetus (50-130) ve Marcus Aurelius (121-180) gibi üç büyük isim göze çarpmaktadır. Okulun kurucusu olan Zenon, felsefi ilk kez mantık, fizik ve ahlâk olmak üzere üçe ayıran kişidir ve muhtemeldir ki onun bu yaklaşımı mantığın-Aristoteles'ten farklı olarak- yalnızca bilgi edinmek için bir alet olmaktan çok, felsefenin bir bölümü olarak görülmesine kaynaklık etmiştir. Khryssippos'un önemi ise mantıkta daha sonrakileri etkileyecek görüşleri ilk kez öne süren kişi olmasından kaynaklanır. Zira kimi antik kaynaklar bile onu, mantığın kurucusu Aristoteles'in rakibi olarak gösterecek kadar önemli bir isim olarak zikreder. Öteki bazı Stoacı filozoflardan farklı olarak, Eski Stoa döneminin bu iki filozofuna göre mantık o kadar önemlidir ki felsefe eğitimine mantık okumakla başlanmalıdır. Stoacılar göre felsefe ise "ilahi ve insani şeylerin bilinmesi" demektir.

Girişte ayrıca bir mantıkçı olarak Fârâbî'nin ilmî kişiliği ve mantık hakkındaki eserlerine de değinilmektedir. Stoacılara paralel olarak Fârâbî de mantığı müstakil bir ilim olarak ele almakta ve bu ilmin sekiz alt disiplinden meydana geldiğini düşünmektedir. Bu disiplinler sırasıyla şöyledir: *Kategoriler, Önermeler, Kıyas, Burhân, Cedel, Safsata, Hatâbe* ve *Şiir*. Yazar bu bölümde, Fârâbî'nin mantık alanındaki önemini ifade eden Câbirî'nin şu görüşüne yer verir: “Mantık sahasında Fârâbî İslam dünyasının Aristoteles'i sayılabilir. O sadece Aristoteles mantığını çok iyi kavradığı ve onu yeniden bütünlüklü bir şekilde ele aldığı için değil aynı zamanda kendi dönemindeki düşünsel kaosa Aristoteles mantığıyla bir son vermeye çalıştığı için de Muallim-i Sâni (İkinci Öğretmen) lakabını hak etmektedir.” Bunun yanında Fârâbî'nin, mensup olduğu dini ve sosyal yapıyı dikkate alarak, daha sonra Gazzâlî'nin sistemli bir şekilde fıkıh ve kelim ilimlerine uyguladığı mantık kriterinin ilk örneklerini verdiğini görmekteyiz.

Birinci bölümde (s. 25-88) Stoa mantığı, *kriter teorisi, kavramlar, kategoriler, önerme ve akıl yürütme* başlıkları altında incelenmektedir. Ancak bunun öncesinde Stoacıların felsefî ilimler içinde mantığı nereye koyduklarını ve Stoa okuluna özgü lektör görüşünü ele alan başlıklara yer verilmektedir. Stoacıların mantık ilmini nereye koyduklarını şu örnekler oldukça iyi açıklamaktadır: Onlara göre felsefî ilimlerden fizik ağaç, ahlâk tarla ve mantık da bu ikisini koruyan bir sur gibidir. Ya da buna benzer olarak felsefe bir bahçe, fizik bahçedeki bitkiler, ahlâk onların meyveleri mantık da bahçeyi çevreleyip muhafaza eden duvar gibidir. Bunların yanında fiziği yumurtanın sarısına, ahlâkı yumurtanın akına ve mantığı da ikisini koruyan kabuğa benzetilen Stoacılar da olmuştur. Sonuç olarak mantık, felsefe için yalnızca bir araç değil felsefî bir ilimdir; hatta felsefenin diğer disiplinlerini ayakta tutan, bu disiplinlerin kendisi üzerine temellendiği bir ilimdir.

Kriter teorisi bir bilgi teorisidir. Bu bilgi teorisi, nihai olarak sensüalizmle rasyonalizmin uzlaştırılmasından ibarettir. Bilginin kaynağı duyudur ve soyut kavramlar bile tecrübeyle elde edilir, yani bütün bilgilerimizin temelinde duyular vardır. Bununla birlikte akıl yürütmenin bilginin oluşumundaki rolü oldukça önemlidir.

Stoacı mantığın kavram teorisine bakıldığında teorinin nominalist bir anlayış içerdiği görülür. Çünkü onlara göre kavramların gerçek dünyada hiçbir karşılığı yoktur. Zihin de doğuştan kavramlara sahip değil bilakis boş bir levha gibidir. Aristoteles çıkarımda bulunmada zihindeki anlamlara yani kavramlara önem verdiği halde Stoa mantığının vurguladığı şey kavram değil dildeki kelimelerdir. İşte bu nedenle Stoacı teorinin nominalist bir kavram anlayışına sahip olduğu belirtilmektedir. Halbuki Aristoteles mantığının-

da kavramın/anlamın dildeki ifadelerden ve bu ifadelerin gösterdiği nesnelere bağımsız bir varlığı olduğuna vurgu yapılmaktadır (Ali Durusoy; “Aristoteles’ten Gazzali’ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28, İstanbul 2006). Kitapta ifade edildiği üzere, tanım ilk defa tam tanım (hadd) ve eksik tanım (resm) şeklinde ayrılarak Stoacılar olmuştur. Bu ayrım Fârâbî’den başlayarak İslam mantık geleneği içinde varlığını korumuştur. Stoacılar göre tanım “konu ile yüklem birbiriyle yer değiştirebildiği sözdür”.

Kategoriler hakkındaki yaklaşımları Aristoteles’ten oldukça farklılık arz eden Stoacılar ‘asıl neden’, ‘nitelik’, ‘durum’ ve ‘durumlar arası ilişkiler’ olmak üzere dört kategori olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte Stoacılar, dört kategorinin dahil olduğu, onlardan daha genel bir kavramın bulunduğunu belirtirler. İşte bu “Ti (bir şey/varlık)” olarak adlandırılan en genel kavramdır ve tüm kategorilerin en yüksek cinsidir. Bu görüşleriyle Stoacı mantıkçılar Aristotelesçi kategoriler anlayışından ayrılmış olmaktadır. Zira Aristoteles “varlığı” bir kategori olarak düşünmemiştir. Fârâbî ise cevher ve dokuz kategori anlayışını benimsemiş olduğundan bu konuda Stoacı mantıkçıları değil Aristoteles’i izlemektedir.

Eserde ele alınan ve Stoa mantığının en özgün yönlerinden birisini oluşturan başka bir konuda önerme ve çıkarım teorisidir. Aristoteles’in eserlerinde çıkarım teorisi yüklemli önermelerden oluşan kategorik kıyaslarla sınırlı iken Stoa mantığı şartlı önermeleri ve şartlı önermelerle yapılan kıyas teorisini öne çıkarmıştır. Bu teoriyi ileri süren ilk filozofun Stoacı Khryssippos olduğu belirtilir. Hatta Stoacılar göre gerçek anlamda akıl yürütme ancak şartlı kıyaslarla yapılan akıl yürütmedir. Önermeleri eksik ve tam önerme olarak tasnif eden Stoacılar, tam önermeyi de basit ve basit olmayan önerme şeklinde ayırmakta ve daha sonra İslam filozoflarının bitişik ve ayrık şartlı olarak zikredecekleri şartlı önermeleri basit olmayan tam önerme kategorisinde ele almaktadırlar.

Eksik önerme ile kastedilen ise sadece bir fiilden oluşan önermedir. Örneğin “yazıyor” gibi. Kanaatimizce Stoa mantığındaki bu nüans daha sonraları İslam mantık literatüründe “yüklemi fiil olan önermede bu fiilin bir konuyu zikretmeyi gerektirmediği bilakis fiilin kendi başına bir konuya delalet ettiği” şeklindeki tartışmada kendini göstermektedir.

Stoacı mantığın akıl yürütme teorisi de önerme çeşitlerine paralel olarak şartlı kıyaslardan oluşur. Akıl yürütme denince onlar, yüklemli kıyas, tümevarım ve analogiden ziyade şartlı önermelerle kurulan akıl yürütmeyi kastederler. Aristoteles’in yüklemli önermesini ise şartlı kıyaslarla ilişkisi baki-

mundan ele alırlar. Zira şartlı kıyasların ikinci öncülü bir yüklemli önerme olmak durumundadır. Örneğin;

Eğer güneş doğmuşsa hava aydınlıktır

Güneş doğmuştur

O halde hava aydınlıktır

şeklindeki bir şartlı kıyasın ikinci öncülü olan “Güneş doğmuştur” ifadesine baktığımızda bu ifadenin bir yüklemli önerme olduğunu görürüz. Stoacılar şartlı akıl yürütmeleri o kadar önemsemektedirler ki onlara göre yüklemli önermelerden oluşturulabilecek olan her geçerli akıl yürütmeyi mutlaka şartlı önermeler şeklinde ifade etmek mümkündür. Örneğin “her S P’dir” yüklemli önermesini “eğer S ise P’dir” şeklinde dillendirmek pekala mümkündür.

Stoa okulunun mantıkta en çok üzerinde durduğu konu önermelerdir. Bu nedenle Stoacı çıkarımın önermelere dayandığı Aristotelesçi çıkarımın ise kavram merkezli olduğu ifade edilmektedir. Hatta Frege ve diğer bazı çağdaş mantıkçıların Stoa mantığının bu önermeler doktrininde etkilendiği düşünülmektedir.

Stoa mantığı hakkında ifade etmemiz gereken bir başka husus da Stoacıların şartlı önermelerden dolayı Megara okulundan etkilenmiş ve bu etki sebebiyle mantıksal paradokslara (dilem) önem vermiş olduklarıdır. Çünkü paradokslar bitişik ve ayrık şartlı önermelerle kurulan bir kıyas türüdür. Mantık tarihinde meşhur olan birçok paradoksu ilk kez dillendirenler Megara Okulu veya Stoacılar olmuştur. Yazar Stoa mantığını ele aldığı bölümün son başlığını bu konuya tahsis etmiş ve burada paradoksları detaylı olarak incelemiştir.

Kitabın ikinci bölümünde (s. 89-160) Fârâbî mantığı *kavramlar, kategoriler, önerme ve akıl yürütme* başlıkları altında incelenmektedir. Bu başlıklara geçmeden önce yazar yine Fârâbî felsefesinde mantığın yeri ve önemi ile filozofun bilgi teorisine kısaca değinir. Fârâbî bilgiyi “tasavvur” ve “tasdik” olarak ikiye ayırır. Bir başka tasnifinde ise bilginin ya akıl yürütme ile ya da akıl yürütme olmaksızın elde edilebileceğini belirtir. Akıl yürütme olmadan elde edilecek bilgiler makbûlât, meşhûrât, mahsûsât ve evveliyyât olmak üzere dört çeşittir. Yazar Fârâbî’nin bu sınıflamasına göre, kaynağı bakımından bilgiyi a) doğuştan bilgiler, b) duyularla kazanılan bilgiler ve c) akıl yoluyla edinilen bilgiler olmak üzere üç şekilde ele almaktadır. Bilginin tasavvur ve tasdik ayrımı ile ele alınmasının Aristoteles’te bulunmadığı, konuyu bu şekilde ilk kez Stoacı mantıkçıların ele aldığı belirtilmektedir. Ancak bunun yanında söz konusu ayrımı ilk kez Fârâbî’nin ortaya attığını iddia eden araştırmacılar da vardır. Tasavvur ve tasdik ayrımı ister ilk kez Fârâbî tara-

findan yapılmış olsun isterse filozof bu fikri Stoa mantığından etkilenerek ileri sürmüş olsun şu çok iyi bilinmektedir ki Fârâbî'den sonra İbn Sînâ bu fikri daha da geliştirerek bu ayrımı mantığın bütün konularına teşmil etmiş ve kendisinden sonra mantık konularının “tasavvurât” ve “tasdikât” başlıkları altında ele alınmasının mantıkçılar arasında yerleşmesine neden olmuştur.

Yazar, Fârâbî'nin kavram teorisinde, Stoacılar farklı olarak beş tümel konusu da ayrıca incelemektedir ki bu fark filozofun Porphyrios'un *İsagoci'sini* okumuş olmasından kaynaklanmaktadır. Kategoriler meselesinde yukarıda belirttiğimiz gibi Aristoteles'in on kategorisini zikreden Fârâbî tanım konusunda tam ve eksik tanım ayrımıyla Stoacılara paralel düşünmektedir. Fârâbî mantığında önermeler ise Stoacı şartlı önermeleri de içine alacak şekilde yüklemli önerme, bitişik ve ayrıkşartlı önermeler olarak detaylı bir şekilde incelenmektedir. Yazarında belirttiği gibi Stoa mantığında bulunmadığı halde Fârâbî mantığında oldukça detaylı bir şekilde ele alınan ve çıkarım mantığı için önemli bir yere sahip olan konu, önermelerin birbirine karşı olması meselesidir. Bu husus üst karşıt, alt karşıt başlıkları altında incelenmektedir. Stoa mantıkçılarından farklı olarak Fârâbî bu konuyu detaylı bir şekilde ele almakta hatta önermelerin birbirine karşı olmasının şartlarını zikretmektedir: Önermeler arasında karşı olumun gerçekleşmesi için önermelerin zaman, mekan, önermenin unsurları, modalite ve durum bakımından aynı olmaları gerekir.

Fârâbî'nin çıkarım teorisine baktığımızda çıkarım türleri hususunda Stoacı çıkarım türlerine kıyasla Fârâbî'nin daha geniş bir yelpazeye sahip olduğunu görmekteyiz. Yukarıda ifade edildiği gibi Stoacılar çıkarım denince şartlı çıkarımları anlamakta ve yüklemli önermelere de bu bağlamda değinmekteydiler. Fârâbî'nin ise hem Stoacılar gibi şartlı kıyasları hem de modlarıyla birlikte yüklemli kıyasın üç şeklini, hulû kıyası, analogiyi ve tümevarımı incelediğini görüyoruz.

Fârâbî mantığı ile Stoa mantığı arasındaki benzerlikleri özetle şöylece sıralayabiliriz: (1) Fârâbî de Stoacılar gibi mantığı müstakil bir ilim olarak görmektedir. (2) İki teorinin de bilgi anlayışı belli noktalarda benzerlik arz etmektedir. Buna göre bilginin duyularla ve doğuştan olmak üzere iki şekilde oluşabildiği hususunda teorilerdeki benzerlik dikkat çekmektedir. (3) Her iki teoride de tanımın tam ve eksik tanım olarak ele alınması çok açık bir benzerliktir. (4) Tasavvur-tasdik ayrımı hususunda ise yazar çeşitli görüşlere yer vermektedir. Bilginin ikiye ayrılması ilk kez Aristoteles'te görülmele birlikte bu ayrımın açık bir şekilde 'tasavvur' ve 'tasdik' kavramsallaştırması üzerinden yapıldığını söylemek neredeyse imkansızdır. Kaynaklara bakıldı-

ğında bunun Stoacı mantığın ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kimi araştırmacılar Stoacı mantığın yapısına bakıldığında bu görüşün yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Zira Stoacı mantık, bilginin oluşumunda duyuları merkeze alan bir mantıktır ve bu anlayışa göre söz konusu ayrımı onların ortaya attığını düşünmek mümkün değildir. İşte bu nedenle tasavvur-tasdik ayrımını ilk yapan kişi Fârâbî olmalıdır. Yazarın bu konudaki nihai kanaati ise Fârâbî'nin bu konuda Stoacılarından etkilenmiş olduğu ancak Müslüman düşünürler arasında konuyu bir teori olarak ilk dillendiren filozof olduğu şeklindedir. Bu ayrımın İslam mantıkçıları tarafından nasıl geliştirildiğini görmek açısından mantığı tasavvurât ve tasdîkât ayrımı üzerine inşa ettiklerini anımsamak yeterli olacaktır.

Stoa mantığı ile Fârâbî mantığı arasındaki belki de en önemli paralelliklerden son ikisi de (5) önermeler ve (6) kıyas hakkındadır. Fârâbî mantığı, Stoacı şartlı önerme ve çıkarım teorisini içermektedir ancak bununla sınırlı değildir, özellikle kıyas konusunda daha zengin bir teoriyi barındırmaktadır. Elbette ki Fârâbî'nin mantık teorisindeki özgünlükler bununla sınırlı değildir. Ancak yazımızın başında da ifade ettiğimiz gibi biz bazı fikirlerin mantık tarihindeki izlerini göstermesi açısından bu eseri tanıtmaya çalıştık. Bizim değindiğimiz ve değinmediğimiz birçok hususta Stoa mantığı ve Fârâbî mantığı arasındaki paralellikler ve bu ekollerin özgün yaklaşımlarını daha detaylı bir şekilde müellifin kaleminden okumak araştırmacılar için faydalı olacaktır.